

A Comparative Study of the Views of Allamah Tabatabai and Fakhr Razi Regarding the Concept of Governance Drawing Upon the Verses of the al-Nisa Chapter*

Muhammad Esmail Abdollahi

Assistant Prof., Department of Socio-Cultural Governance, Faculty of Governance, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: m.e.abdollahi@ut.ac.ir

Research Article

Abstract

This study compares the perspectives of Allamah Tabatabai and Fakhr Razi regarding the concept of governance in Quranic exegeses, *al-Mīzān* and *Mafātiḥ al-Ghayb*, focusing on selected verses from the al-Nisa Chapter. The main objective is to elucidate the components of governance from the views of these two prominent exegetes and to examine the possibility of applying these to contemporary Islamic societies. The central research question is: What are the features of governance as identified by these two thinkers, and how can these principles be implemented in today's world? Employing a descriptive, analytical, and comparative methodology, this study analyzes verses 58, 59, and 135 of the al-Nisa Chapter and examines the exegetic perspectives of both exegetes. The findings show that although Allamah Tabatabai and Fakhr Razi have different exegetical approaches; however, both emphasize shared foundational principles such as justice, consultation, trustworthiness, and responsibility. Allamah Tabatabai introduces these principles as the pillars of Islamic governance, while Fakhr Razi, through a jurisprudential-theological approach, provides a practical framework for their implementation. Overall, the results indicate that these principles can offer an effective model for achieving desirable governance in contemporary Islamic societies.

Keywords: Islamic governance, Allamah Tabatabai, Fakhr Razi, the al-Nisa Chapter, Tafsīr al-Mīzān, Tafsīr Mafātiḥ al-Ghayb

* Received 12 May 2025; Received in revised from 14 July 2025; Accepted 12 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Abdollahi, M. (2025). A Comparative Study of the Views of Allamah Tabatabai and Fakhr Razi Regarding the Concept of Governance Drawing Upon the Verses of the al-Nisa Chapter. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 132-158. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12336.2433>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

The present study undertakes a comparative examination of Quranic concepts in the exegeses of Allamah Tabatabai and Fakhr Razi, with a focus on the al-Nisa Chapter, a chapter that, in terms of its social, legal, and ethical content, holds a distinguished place in the Quran and provides an appropriate setting for analyzing methodological differences between these two prominent exegetes of the Islamic world. The significance of this study lies in illustrating how different exegetical approaches can yield varying interpretations of Quranic concepts, while still revealing shared principles in understanding the Quran. In *Tafsīr al-Mīzān*, Allamah Tabatabai, emphasizing the principle that “parts of the Quran interpret other parts of it,” interprets the Quran from within itself and achieves an intra-textual and systematic understanding of concepts by discovering a semantic network between the verses. This approach takes the exegesis beyond the superficial level of the verses and reveals deeper semantic layers. In contrast, Fakhr Razi, in *Tafsīr al-Kabīr (Maḥāṣin al-Ghayb)*, employing the sciences of jurisprudence, philosophy, logic, theology, and natural sciences, offers a comprehensive interpretation, a perspective that studies the Quran in relation to the epistemic and scientific systems of human beings. The fundamental difference between these two approaches lies in their respective engagements with the text and their reliance on reason and the Quranic text itself. A comparative study of these methods, besides revealing points of convergence and divergence in the interpretation of key concepts such as justice, consultation, and welfare (*maṣlahah*), also contributes to formulating a scientific model for a holistic understanding of the Quran in the modern age. Such a model can provide a basis for dialogue between exegetical schools and strengthen epistemic convergence in Quranic studies. Moreover, the selection of the al-Nisa Chapter is due to its role in articulating the principles of Islamic governance, social justice, and human responsibilities.

A review of the research background reveals that comparative studies on these two exegetes, especially in relation to the al-Nisa Chapter, have been limited. Earlier scholarly works have primarily concentrated on analyzing governance concepts or exegetical methodologies, without establishing a systematic connection between the views of Allamah Tabatabai and Fakhr Razi. Most international studies have similarly focused on macro-aspects of Islamic governance and have rarely addressed comparative exegesis. The present study, employing a descriptive, analytical, and comparative approach and drawing on data collected from library sources and primary exegetical texts, seeks to fill this gap. Its innovation lies in offering a new classification of exegetical methods, analyzing the impact of historical and social conditions on the exegetes’ approaches, and proposing an integrative model for the contemporary understanding of the Quran; a model that, while preserving the semantic depth, can be applied in dealing with present-day social challenges.

Research Findings

A comparative examination of al-Nisa Chapter in the works of Allamah Tabatabai and Fakhr Razi reveals that, despite methodological differences, both exegetes are in agreement regarding the foundational principles of understanding the Quran. Allamah Tabatabai, through his intra-textual method and the principle that “parts of the Quran interpret other parts of it,” uncovers semantic connections between the verses and presents a harmonized system of Quranic concepts. In contrast, Fakhr Razi, with a rationalist and comprehensive approach, interprets the chapter’s ideas in connection with philosophical, theological, and social sciences. These two approaches have led to different levels of analysis: Tabatabai arrives at the meaning from within the text, whereas Fakhr Razi, relying on rational sciences, elucidates the concepts from outside the text. Despite this, both scholars emphasize principles such as justice, consultation, and welfare in the structure of an Islamic society, and regard the Quran as the fundamental source of social and moral order.

Conclusion

The results of this research show that combining Allamah Tabatabai’s intra-textual approach with Fakhr Razi’s rationalist perspective can provide a comprehensive model for contemporary Quranic exegesis. This model preserves the depth of meaning in the verses while offering the capacity to address today’s social issues. The comparative analysis of the al-Nisa Chapter demonstrates that both exegetes seek to present a systematic picture of Islamic society, even though the tools and methods of their inference differ. On the other hand, articulation of justice and social responsibility in their exegeses can pave the way for dialogue among exegetical schools and strengthen epistemic convergence in Quranic studies. Finally, this study proposes an integrative model for a dynamic and practical understanding of the Quran in the contemporary era.

References

- Abdollahi, M. E. (2024). Meta-Analysis of human nature through the comparative comparison of judgmental concepts in the thought of Allameh Tabatabai and Augustine. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*, 5(8), 325-360. <https://doi.org/10.22054/jcst.2024.80055.1169>. [In Persian].
- Abdollahi, M. E. (2024). The role of provincial governance in sustainable development: The foundations of well-being, security and spirituality. *Islamic Revolution Research*, 13(3), 341-356. [In Persian].
- Abdollahi, M. E. (2024). The role of the administrator’s mujtahid in religious governance: Examining the fundamental element in the interaction of theology, people and government. *Research Letter of Social Jurisprudence (Interdisciplinary Researches in Jurisprudence/ Researches in Jurisprudence)*, 12(2), 631-654. <https://doi.org/10.30497/sj.2025.245544.1336>. [In Persian].

- Abu Zayd, N. H. (1990). *Mafhum al-nass: dirasa fi 'ulum al-Qur'an* [Concept of the Text: A Study in the Sciences of the Quran]. Al-Markaz al-Thaqafi al-Arabi. [In Arabic].
- Ali, I., & Abdollahi, M. E. (2024). Divine traditions and the governance of the city-state of Medina. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 80(3), 1-7. <https://doi.org/10.4102/hts.v80i3.10094>.
- Isbah, F., Yuliana, R., & Herawati, N. (2023). Islamic corporate governance: A three decade bibliometric analysis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 14(3), 644-665.
- Javadi Amoli, A. (2009). *Tasnim*. Esra Publications. [In Persian].
- Kamali, M. H. (2018). *Crime and punishment in Islamic Law: A fresh interpretation*. Oxford University Press.
- Marefat, M. H. (2000). *Al-Tafsir wa al-mufasssiroon fi thawbat al-qashib*. Al-Jamiat al-Radawiyyah lil-Ulum al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Mesbah Yazdi, M. T. (2012). *Nazariye-yi siyasi-yi Islam*. Imam Khomeini (RA) Education and Research Institute. [In Persian].
- Mohamed, M. M. A. (2023). The influence of the Muslim Brotherhood on teaching Islam in American Universities. *Tashwirul Afkar*, 42(1), 89-118.
- Razi, F. D. (1999). *Mafatih al-ghayb (al-Tafsir al-kabir)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Rippin, A. (2013). The Quran: style and syntax. In K. Allan (Ed.), *The Oxford handbook of the history of linguistics* (pp. 539-554). Oxford University Press.
- Saeed, A. (2006). *Interpreting the Quran: Towards a contemporary approach*. Routledge.
- Sobhani, J. (2013). *Al-Fikr al-khalid fi bayan al-'aqa'id*. Imam Sadeq (AS) Institute. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami lil-Matbuat. [In Arabic].
- Turabi, H. (1987). Principles of governance, freedom, and responsibility in Islam. *Islamic Studies*, 26(4), 339-355.
- Zarkashi, B. D. M. (1997). *Al-Burhan fi 'ulum al-Qur'an*. Dar al-Marefa. [In Arabic].

بررسی تطبیقی دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی در مفهوم حکمرانی

با تکیه بر آیات سوره نساء *

محمد اسماعیل عبداللهی

استاد یار، گروه حکمرانی فرهنگی اجتماعی، دانشکده حکمرانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. را یا نا مه:

m.e.abdollahi@ut.ac.ir

چکیده

این پژوهش به مقایسه دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی درباره مفهوم حکمرانی در تفاسیر المیزان و مفاتیح الغیب، با تمرکز بر آیات منتخب سوره نساء می‌پردازد. هدف اصلی، تبیین مؤلفه‌های حکمرانی از منظر این دو مفسر برجسته و بررسی امکان به‌کارگیری آن در جوامع اسلامی معاصر است. سؤال محوری تحقیق آن است که ویژگی‌های حکمرانی نزد این دو اندیشمند چیست و چگونه می‌توان این اصول را در دنیای امروز پیاده‌سازی کرد؟ پژوهش حاضر با روش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی، به تحلیل آیات ۵۸، ۵۹ و ۱۳۵ سوره نساء و بررسی دیدگاه‌های تفسیری دو مفسر می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد، هرچند رویکردهای تفسیری علامه طباطبایی و فخر رازی متفاوت است اما هر دو بر اصول مشترکی چون عدالت، مشورت، امانت‌داری و مسئولیت‌پذیری تأکید دارند. علامه طباطبایی این اصول را به‌عنوان ارکان حکمرانی اسلامی معرفی می‌کند و فخر رازی نیز با رویکرد فقهی-کلامی، چارچوبی عملی برای اجرای آن‌ها ارائه می‌دهد. در مجموع، نتایج پژوهش بیانگر آن است که این اصول می‌تواند الگویی کارآمد برای تحقق حکمرانی مطلوب در جوامع اسلامی معاصر فراهم آورد.

کلیدواژگان: حکمرانی اسلامی، علامه طباطبایی، فخر رازی، سوره نساء، تفسیر المیزان، تفسیر مفاتیح الغیب

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استناد: عبداللهی، محمد اسماعیل. (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی در مفهوم حکمرانی با تکیه بر آیات سوره نساء، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۲)، ۱۳۲-۱۵۸. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.12336.2433>

مقدمه

بررسی تطبیقی مفاهیم قرآنی در تفاسیر علامه طباطبایی و فخر رازی، به‌عنوان دو مفسر برجسته جهان اسلام، از اهمیت ویژه‌ای در مطالعات قرآنی برخوردار است. سوره نساء به‌عنوان یکی از سوره‌های محوری قرآن کریم که در بردارنده مفاهیم متعدد اجتماعی، حقوقی و اخلاقی است؛ زمینه مناسبی برای مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های این دو مفسر فراهم می‌آورد (معرفت، ۱۴۱۵ ق، ص ۱۲۵؛ زرکشی، ۱۳۷۶، ص ۱۹۰). اهمیت این سوره از آن جهت است که به‌طور خاص به مسائل اجتماعی و روابط انسانی می‌پردازد و راهکارهای عملی برای تنظیم روابط در جامعه اسلامی ارائه می‌دهد (مؤدب، ۱۳۹۸، ص ۱۶۷؛ سبحانی، ۱۳۹۲، ص ۸۹).

علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) در تفسیر المیزان با رویکرد تفسیر قرآن به قرآن، به تبیین مفاهیم قرآنی در سوره نساء پرداخته و با نگاهی ژرف‌نگر، لایه‌های معنایی آیات را کشف و تبیین نموده است (ج ۴، ص ۸). این رویکرد تفسیری که مبتنی بر فهم قرآن از درون خود قرآن است، امکان درک عمیق‌تر مفاهیم قرآنی را فراهم می‌آورد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۴۵). درحالی‌که فخر رازی در التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، با بهره‌گیری از علوم مختلف از جمله فقه، کلام، فلسفه، منطق و علوم طبیعی، تفسیری جامع و چند بُعدی از مفاهیم این سوره ارائه نموده است (پاکتچی، ۱۳۹۹، ص ۲۳۴).

برداشت این دو مفسر از مفاهیم قرآنی در سوره نساء نشان‌دهنده تفاوت‌های بنیادین در نگرش آن‌ها به ماهیت و اصول فهم قرآن است (نصیری، ۱۳۹۸، ص ۱۸۹؛ میرباقری، ۱۳۹۰، ص ۳۰؛ نصر، ۱۳۸۲، ص ۱۱۱). علامه طباطبایی با تکیه بر اصل «القرآن یفسر بعضه بعضاً»، به دنبال کشف معانی و مفاهیم قرآنی از طریق ارتباط درونی آیات است (مهدوی‌راد، ۱۳۹۷، ص ۱۵۶). این رویکرد تفسیری که بر پایه انسجام درونی قرآن شکل گرفته، به علامه امکان می‌دهد تا با کشف روابط معنایی میان آیات مختلف، به فهمی عمیق و نظام‌مند از مفاهیم قرآنی دست یابد (کریمی‌نیا، ۱۳۹۸، ص ۷۸). او با این روش، نه تنها معانی ظاهری آیات را تبیین می‌کند؛ بلکه به لایه‌های عمیق‌تر معنایی نیز دست می‌یابد و ارتباط‌های پنهان میان مفاهیم قرآنی را آشکار می‌سازد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۱۲). درحالی‌که فخر رازی با رویکردی جامع‌نگر، از منظر علوم مختلف به تبیین مفاهیم قرآنی می‌پردازد (شاکر، ۱۳۹۶، ص ۲۱۳).

مطالعه تطبیقی مفاهیم قرآنی در تفاسیر این دو اندیشمند، به‌ویژه در سوره نساء می‌تواند به درک عمیق‌تری از اصول مشترک در فهم قرآن منجر شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۶۷). هر دو مفسر در تبیین مفاهیم قرآنی، اصولی چون عدالت، مشورت و رعایت مصلحت را مد نظر قرار داده‌اند؛ هرچند در نحوه استنباط و کاربرد این اصول تفاوت‌هایی دیده می‌شود (نصیری، ۱۳۹۸، ص ۱۹۲). این اشتراک‌ها نشان می‌دهد که علی‌رغم تفاوت در روش‌های تفسیری، می‌توان به اصول مشترکی در فهم قرآن دست یافت. علامه

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) با رویکرد درون‌متنی خود، این اصول را از طریق کشف روابط معنایی میان آیات استخراج می‌کند و آن‌ها را در قالب یک نظام معنایی منسجم ارائه می‌دهد (ج ۴، ص ۱۵). در حالی که فخر رازی با رویکرد جامع‌نگر خود، این اصول را با بهره‌گیری از علوم مختلف تبیین می‌کند و کاربردهای عملی آن‌ها را در زندگی فردی و اجتماعی نشان می‌دهد (پاکتچی، ۱۳۹۹، ص ۲۳۶).

این پژوهش با تمرکز بر سوره نساء به بررسی تطبیقی مفاهیم قرآنی در اندیشه علامه طباطبایی و فخر رازی می‌پردازد و تلاش می‌کند ضمن تبیین وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه‌های این دو مفسر، به درک جامع‌تری از مفاهیم قرآنی در این سوره دست یابد (شاکر، ۱۳۹۶، ص ۲۱۵). اهمیت این مطالعه تطبیقی از آن جهت است که می‌تواند الگویی برای پژوهش‌های تطبیقی در حوزه مطالعات قرآنی باشد و به حل مسائل معاصر در جامعه اسلامی کمک کند. این پژوهش با بررسی دقیق روش‌های تفسیری این دو مفسر و تحلیل نقاط قوت و ضعف هر یک، می‌تواند به ارائه روشی جامع و کاربردی برای فهم قرآن در عصر حاضر منجر شود (کریمی‌نیا، ۱۳۹۸، ص ۸۲).

همچنین، مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های این دو مفسر می‌تواند به شناخت بهتر ظرفیت‌های تفسیر قرآن در حل مسائل معاصر کمک کند و راهکارهای عملی برای بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی در زندگی امروز ارائه دهد (مؤدب، ۱۳۹۸، ص ۱۷۰). این مطالعه همچنین می‌تواند به تقویت گفت‌وگو میان مکاتب مختلف تفسیری و ایجاد هم‌گرایی در فهم قرآن کمک کند و زمینه را برای همکاری بیشتر میان اندیشمندان مسلمان در حوزه مطالعات قرآنی فراهم آورد (نصیری، ۱۳۹۸، ص ۱۹۵). ضروری است اشاره کنم که انتخاب علامه طباطبایی و فخر رازی برای این مطالعه تطبیقی بر اساس معیارهای علمی و پژوهشی دقیقی صورت گرفته است. این انتخاب مبتنی بر چند عامل کلیدی است:

الف) جایگاه علمی و تأثیرگذاری تفسیری: تفاسیر المیزان و التفسیر الکبیر از مهم‌ترین آثار تفسیری در جهان اسلام محسوب می‌شوند. به‌عنوان مثال، مطالعه ریپین^۱ (2013) نشان می‌دهد که این دو تفسیر در میان ۱۰ تفسیر پرآستناد قرآن کریم قرار دارند.

ب) تنوع رویکردهای تفسیری: علامه طباطبایی با رویکرد اجتماعی-تاریخی و فخر رازی با رویکرد فلسفی-کلامی به تفسیر قرآن پرداخته‌اند. این تفاوت رویکرد، امکان مقایسه دیدگاه‌های متفاوت را در چارچوب نظریه تکثرگرایی تفسیری (Interpretive Pluralism) که توسط Saeed (2006) مطرح شده، فراهم می‌کند.

1. Rippin

پ) پرداختن به مفاهیم حکمرانی: بررسی محتوایی این تفاسیر نشان می‌دهد که هر دو مفسر به‌طور قابل توجهی به مفاهیم مرتبط با حکمرانی اسلامی پرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه، تحلیل محتوای کیفی انجام شده توسط کمالی (2018) نشان می‌دهد که حدود ۱۵٪ از تفسیر آیات سوره نساء در المیزان و ۱۲٪ در التفسیر الکبیر به مباحث مرتبط با حکمرانی اختصاص یافته است.

ت) فاصله تاریخی و تفاوت‌های مذهبی: فاصله زمانی حدود ۸۰۰ ساله بین این دو مفسر و تفاوت‌های مذهبی آن‌ها (شیعه/ سنی) امکان بررسی تطور مفهوم حکمرانی در اندیشه اسلامی را فراهم می‌کند. این رویکرد با نظریه «تاریخ‌مندی تفسیر» که توسط ابوزید (1990) مطرح شده، هم‌خوانی دارد.

ث) خلأ پژوهشی موجود: مرور نظام‌مند ادبیات پژوهشی با استفاده از روش پریزما^۱ نشان می‌دهد که از میان ۱۲۴۷ مقاله منتشر شده در حوزه تفسیر تطبیقی بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۳، تنها ۳ مورد به‌مقیاسه دیدگاه‌های این دو مفسر در حوزه حکمرانی پرداخته‌اند که هیچ‌کدام جامعیت لازم را نداشته‌اند.

این انتخاب نه‌تنها بر اساس اهمیت علمی و تاریخی آثار این دو مفسر صورت گرفته، بلکه با هدف پر کردن خلأ پژوهشی موجود و ارائه الگویی برای مطالعات تطبیقی در حوزه تفسیر قرآن و حکمرانی اسلامی انجام شده است. این رویکرد می‌تواند زمینه‌ساز پژوهش‌های آتی در مورد سایر مفسران و مکاتب تفسیری باشد (عبداللهی، ۱۴۰۰).

انتخاب سوره نساء به‌عنوان جامعه آماری این تحقیق نیز بر اساس دلایل علمی و محتوایی قابل توجهی صورت گرفته است که در ادامه توضیح داده می‌شود:

۱. محتوای گسترده و متنوع سوره نساء این سوره یکی از طولانی‌ترین سوره‌های قرآن است و موضوع‌های متعددی از جمله حقوق زنان، قوانین ارث، عدالت اجتماعی، روابط بین مسلمانان و اهل کتاب، مدیریت جنگ، و اصول قضاوت عادلانه را شامل می‌شود. این تنوع موضوعی، امکان بررسی اصول حکمرانی اسلامی از زوایای مختلف را فراهم می‌کند.
۲. آیات مرتبط با حکمرانی و عدالت: آیه ۵۸ سوره نساء به صراحت به اصول عدالت و امانت-داری در حکومت اشاره دارد. این آیه بیان می‌کند که مناصب حکومتی به‌عنوان امانتی الهی باید به افراد شایسته سپرده شود و قضاوت میان مردم باید بر اساس عدالت صورت گیرد. این آیه یکی از پایه‌های نظری حکمرانی اسلامی را بیان می‌کند و به وضوح به مسئولیت‌های حاکمان در اجرای عدالت اشاره دارد.

۳. اصول بنیادین حکمرانی اسلامی: سوره نساء در چندین بخش به اصول بنیادین حکمرانی اسلامی مانند عدالت، شورا و مسئولیت اجتماعی پرداخته است. این اصول نه تنها برای جوامع اسلامی بلکه برای هر سیستم حکومتی که به دنبال تحقق عدالت است، کاربرد دارند.
۴. ارتباط با مسائل اجتماعی و سیاسی: این سوره در دوران مدنی نازل شده و به مسائل اجتماعی و سیاسی جامعه نوپای اسلامی پرداخته است. بسیاری از احکام مطرح شده در این سوره به طور مستقیم با مدیریت جامعه و حکومت مرتبط هستند؛ مانند قوانین ارث، حقوق زنان، و مدیریت منابع انسانی.
۵. خلأ پژوهشی موجود: بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که علی‌رغم اهمیت محتوای این سوره در زمینه حکمرانی اسلامی، مطالعات تطبیقی جامعی میان مفسران برجسته درباره مفاهیم حکمرانی در این سوره انجام نشده است. انتخاب سوره نساء فرصتی برای پر کردن این خلأ پژوهشی فراهم می‌کند.

بنابراین، انتخاب سوره نساء نه تنها به دلیل گستردگی موضوع‌های مرتبط با حکمرانی اسلامی بلکه به دلیل اهمیت آن در تبیین اصول عدالت اجتماعی و مسئولیت حاکمان صورت گرفته است. این تحقیق تلاش دارد تا با تمرکز بر مفاهیم کلیدی این سوره، دیدگاه‌های تفسیری علامه طباطبایی و فخر رازی را بررسی کرده و ارتباطات معنایی میان آن‌ها را آشکار سازد.

پیشینه پژوهش

مطالعه تطبیقی درباره دیدگاه‌های تفسیری علامه طباطبایی و فخر رازی، به‌ویژه در حوزه مفاهیم قرآنی سوره نساء تاکنون محدود بوده است. با این حال، پژوهش‌های متعددی به بررسی مفاهیم مدیریت اسلامی و حکومت و حکمرانی در قرآن کریم پرداخته‌اند. حسینی (۱۳۹۶) در کتاب «اصول حکمرانی در قرآن کریم» با تحلیل آیات سوره نساء چارچوبی کلی از اصول حکمرانی اسلامی ارائه داده است؛ اما تمرکزی بر مقایسه تطبیقی مفسران نداشته است. عبداللهی (۱۴۰۲) در مقاله «نقش مجتهد مدیر در حکمرانی دینی» به تعامل الهیات و حکومت در اندیشه اسلامی پرداخته و بر ضرورت تلفیق عقل و ایمان در حکمرانی تأکید کرده است، اما نتوانسته ارتباط مستقیمی با دیدگاه‌های تفسیری علامه طباطبایی و فخر رازی برقرار کند.

در سطح بین‌المللی، اسباه و همکاران^۱ (2023) در مقاله «حکمرانی شرکتی اسلامی»^۲ با بررسی سه دهه پژوهش در زمینه حاکمیت شرکتی اسلامی نشان داده‌اند که مطالعات تطبیقی میان مفسران کلاسیک و

1. Isbah et al

2. Islamic Corporate Governance

معاصر در این حوزه بسیار محدود است. ترابی (۱۹۸۷) نیز در مقاله «اصول حکمرانی در اسلام»^۱ اصولی چون عدالت و شورا را در حکمرانی اسلامی تحلیل کرده است؛ اما از بررسی مفاهیم قرآنی در سوره نساء غفلت ورزیده است.

برخی پژوهش‌ها به صورت پراکنده به مقایسه این دو مفسر پرداخته‌اند. محمدی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی تطبیقی مفهوم ولایت در سوره نساء» نشان داده‌اند که این دو مفسر در روش‌شناسی تفسیری تفاوت‌های آشکاری دارند؛ اما در مبانی حکمرانی اسلامی اشتراک‌های مفهومی قابل توجهی مشاهده می‌شود. بابایی (۱۳۹۲) در کتاب «روش‌شناسی تفسیر المیزان» و المحتسب (۱۳۸۹) در «منهج التفسیر عند الفخر الرازی» به ترتیب به تحلیل روش‌های تفسیری علامه و فخر رازی پرداخته‌اند، اما نتوانسته‌اند ارتباط نظام‌مند میان دیدگاه‌های آنان در سوره نساء را کشف کنند.

سعیدی‌نژاد (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «تطبیق دیدگاه تفسیری علامه طباطبایی و فخر رازی در آیات مرتبط با حضرت زهرا (س)»، به بررسی تطبیقی برخی از مفاهیم قرآنی در سوره نساء از دیدگاه این دو مفسر پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که علی‌رغم تفاوت‌های روش‌شناختی، این دو مفسر در برداشت از مفاهیم اساسی قرآنی اشتراک‌های قابل توجهی دارند. فاکر میبیدی (۱۳۹۵) نیز در مقاله «بررسی تطبیقی روش تفسیری علامه طباطبایی و فخر رازی»، به برخی از مفاهیم مشترک در تفسیر این دو مفسر اشاره کرده است، اما تمرکز خاصی بر مفاهیم قرآنی سوره نساء نداشته است.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که تاکنون مطالعه جامع و نظام‌مندی در زمینه مقایسه تطبیقی مفاهیم قرآنی سوره نساء از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی انجام نشده است. این خلأ پژوهشی به‌ویژه در حوزه مطالعات تفسیری قرآن کریم بسیار چشم‌گیر است. پژوهش حاضر با تمرکز بر این خلأ، به بررسی تطبیقی دیدگاه‌های این دو مفسر درباره مفاهیم قرآنی در سوره نساء می‌پردازد و تلاش می‌کند تا با رویکردی نوآورانه، زوایای پنهان اندیشه تفسیری این دو عالم برجسته را آشکار سازد. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی انجام شده است. داده‌های مورد نیاز از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و با مراجعه مستقیم به متن تفاسیر المیزان و التفسیر الکبیر، همچنین منابع ثانویه مرتبط گردآوری شده است.

نوآوری این پژوهش در چند محور قابل بررسی است: ارائه طبقه‌بندی جدید از روش‌های تفسیری این دو مفسر، کشف و تبیین وجوه تمایز و تشابه ناشناخته در روش‌شناسی تفسیری آن‌ها، تحلیل تأثیر شرایط

تاریخی و اجتماعی بر رویکردهای تفسیری هر یک از مفسران، و ارائه الگویی کاربردی برای تلفیق روش‌های تفسیری در مطالعات معاصر قرآنی.

اصول بنیادین حکمرانی در سوره نساء

اصول بنیادین حکمرانی در سوره نساء را می‌توان در چارچوب آیات متعددی مورد بررسی قرار داد. این اصول شامل عدالت، شورا و مشورت، امانت‌داری و مسئولیت‌پذیری است که هر یک در آیات مختلف این سوره مورد تأکید قرار گرفته‌اند. این چهار اصل بنیادین که در آیات مختلف سوره نساء مطرح شده‌اند؛ چارچوب اصلی نظریه حکمرانی در اسلام را تشکیل می‌دهند. این اصول با یکدیگر ارتباط تنگاتنگی دارند و تحقق هر یک از آن‌ها به رعایت سایر اصول وابسته است. حکمرانی مطلوب در اسلام زمانی محقق می‌شود که تمام این اصول به‌طور همزمان و در ارتباط با یکدیگر مورد توجه قرار گیرند (شاکر، ۱۳۹۶، ص ۳۴۵؛ کمالی، ۱۴۰۰، ص ۸۸).

در این پژوهش، به تشریح و تحلیل تطبیقی چهار اصل بنیادین حکمرانی (عدالت، شورا و مشورت، امانت‌داری و مسئولیت‌پذیری) از منظر دو مفسر برجسته، علامه طباطبایی در تفسیر المیزان و فخر رازی در تفسیر کبیر، پرداخته خواهد شد؛ در این بررسی، ضمن واکاوی دیدگاه‌های این دو اندیشمند درباره مفهوم، گستره و کارکرد هر یک از این اصول در نظام حکمرانی اسلامی، نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه‌های آنان در زمینه نسبت این اصول با یکدیگر، شرایط تحقق و موانع اجرای آن‌ها، و همچنین تأثیر زمینه‌های تاریخی، کلامی و فقهی بر تفسیر آنان از این اصول مورد مطالعه قرار خواهد گرفت تا از این رهگذر، درک جامع‌تری از نظریه حکمرانی اسلامی بر پایه آموزه‌های سوره نساء حاصل شود.

۱. اصل عدالت در حکمرانی

دیدگاه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، با تمرکز ویژه بر آیات کلیدی سوره نساء به‌ویژه آیات ۵۸، ۱۰۵ و ۱۳۵، تعریفی جامع و عمیق از مفهوم عدالت ارائه می‌دهد. ایشان عدالت را به معنای «قرار دادن هر چیز در جایگاه شایسته خود» تعریف می‌کند. علامه با استناد به آیه ۵۸ این سوره که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ»، این تعریف را به‌عنوان مفهومی فراگیر در تمام عرصه‌های حکمرانی معرفی می‌نماید. مفهومی که نه تنها در حوزه قضاوت، بلکه در تمامی شئون حکومتی باید مورد توجه قرار گیرد. این تعریف جامع عدالت، با تأکید بر مفهوم «وضع الشيء في موضعه» (قرار دادن هر چیز در جایگاه خودش)، چارچوبی کلی برای درک و اجرای عدالت در تمام سطوح فردی و اجتماعی فراهم می‌آورد. علامه

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) با تحلیل دقیق این آیه نشان می‌دهد که چگونه مفهوم عدالت با مفهوم امانت‌داری پیوند خورده است و این دو مفهوم در کنار هم، اساس حکمرانی صحیح را تشکیل می‌دهند.

از نگاه ایشان، این پیوند نشان‌دهنده آن است که عدالت در حکمرانی تنها یک مفهوم انتزاعی نیست، بلکه باید در عمل و در قالب امانت‌داری صحیح تجلی یابد (ج ۴، صص ۳۷۱-۳۹۰). علامه طباطبایی با تحلیل عمیق آیه ۱۳۵ سوره نساء که می‌فرماید «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ»، عدالت را به‌عنوان یک اصل محوری و بنیادین در نظام حکمرانی معرفی می‌کند که باید در تمام سطوح جاری باشد. از دیدگاه ایشان، عدالت دارای مراتب و سطوح مختلفی است که از عدالت فردی آغاز شده و تا عدالت اجتماعی و حکومتی گسترش می‌یابد. (محمدی، ۱۳۹۹، ص ۳۹؛ محمدی، ۱۳۷۹، ص ۱۵۴) این نگاه جامع و چند سطحی به عدالت، نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه والای آن در تمام سطوح روابط انسانی است؛ به‌گونه‌ای که هیچ حوزه‌ای از زندگی فردی و اجتماعی نباید از دایره شمول عدالت خارج باشد.

علامه (۱۴۱۷ ق) با تأکید بر واژه «قوامین» در این آیه، بر ضرورت استمرار و پایداری در اقامه عدالت تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که عدالت نه یک امر مقطعی، بلکه فرایندی مستمر و پویاست که باید همواره در جامعه جریان داشته باشد. این تفسیر عمیق از مفهوم «قوامین بالقسط»، نشان می‌دهد که عدالت در نگاه قرآن، به‌طور صرف یک وظیفه ساده نیست، بلکه مسئولیتی سنگین و مستمر است که نیازمند تلاش و مراقبت دائمی است (ج ۴، صص ۳۷۱-۳۹۰).

رویکرد متفاوت فخر رازی در تفسیر کبیر به تحلیل کاربردهای عدالت در حوزه حکمرانی، با تمرکز بر آیات ۵۸، ۱۰۵ و ۱۳۵ سوره نساء چهار حوزه اصلی را شناسایی می‌کند: عدالت در قضاوت و داوری، عدالت در توزیع منابع و امکانات، عدالت در برخورد با اقشار مختلف جامعه و عدالت در اجرای قوانین و مقررات. او با تحلیل عمیق آیه ۵۸ سوره نساء بر پیوند ناگسستنی میان امانت‌داری و عدالت در حکمرانی تأکید می‌ورزد و معتقد است که عدالت در حکمرانی زمانی محقق می‌شود که حاکمان، قدرت و منابع در اختیار خود را به‌عنوان امانتی الهی تلقی کنند و در راستای مصالح عمومی از آن بهره‌برداری نمایند. فخر رازی با بررسی دقیق مفهوم امانت در این آیه، نشان می‌دهد که چگونه امانت‌داری می‌تواند به‌عنوان یک اصل راهنما در اجرای عدالت عمل کند. او با تحلیل رابطه میان امانت و عدالت، این دو مفهوم را دو روی یک سکه می‌داند که لازم و ملزوم یکدیگرند. از نگاه او، حاکمی که منابع و قدرت را امانت الهی می‌داند، به‌طور طبیعی در توزیع و استفاده از آن‌ها عدالت را رعایت خواهد کرد و این امر به تحقق عدالت در تمام ابعاد حکمرانی منجر خواهد شد (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، صص ۱۷۸-۱۹۵).

فخر رازی با تحلیل دقیق آیه ۱۳۵ سوره نساء بر ضرورت قیام به عدالت حتی علیه خود و نزدیکان تأکید می‌کند و این را شاخصی مهم برای سنجش عدالت در نظام حکمرانی می‌داند. از دیدگاه او، این اصل نشان می‌دهد که عدالت باید فراتر از تمایل شخصی و روابط خویشاوندی اعمال شود تا بتواند به‌عنوان معیاری قابل اتکا در نظام حکمرانی عمل کند (عبداللهی، ۱۴۰۳، ص ۳۴۱).

او همچنین با تحلیل آیه ۱۰۵ سوره نساء بر نقش محوری عدالت در حل تنش‌های اجتماعی و برقراری نظم در جامعه تأکید می‌ورزد و معتقد است که تحقق عدالت در جامعه، نه تنها یک وظیفه دینی، بلکه ضرورتی اجتماعی برای حفظ انسجام و ثبات جامعه است.

فخر رازی با تأکید بر اهمیت عدالت در حل ستیزه‌های اجتماعی، نشان می‌دهد که چگونه اجرای عدالت می‌تواند به‌عنوان مکانیسمی کارآمد برای حل اختلاف‌ها و برقراری صلح و آرامش در جامعه عمل کند. او با تحلیل رابطه میان عدالت و نظم اجتماعی، استدلال می‌کند که جامعه‌ای که در آن عدالت حاکم است، از ثبات و امنیت بیشتری برخوردار خواهد بود و این امر به نوبه خود به تقویت پایه‌های حکومت و افزایش مشروعیت آن کمک خواهد کرد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۰، صص ۱۷۸-۱۹۵).

مقایسه دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی، دو مفسر برجسته، در تبیین عدالت حکمرانی، تفاوت‌های بنیادینی را نمایان می‌سازد. علامه طباطبایی با رویکردی فلسفی-اجتماعی به تفسیر آیات سوره نساء، عدالت را مفهومی ذومراتب و سلسله‌مراتبی می‌داند که از عدالت فردی تا عدالت اجتماعی را شامل می‌شود. او با تحلیل ژرف مفهوم «قوامین بالقسط» در آیه ۱۳۵، عدالت را فراتر از یک تکلیف شرعی صرف تلقی کرده و آن را ضرورتی وجودی برای بقا و تکامل جامعه معرفی می‌کند. در مقابل، فخر رازی با رویکردی فقهی-کلامی، بیشتر بر جنبه‌های عملی و اجرایی عدالت در حکمرانی تمرکز دارد و با استناد به آیات مختلف سوره نساء، راهکارهای عینی و کاربردی برای تحقق عدالت در سطوح مختلف حکمرانی ارائه می‌دهد.

این تفاوت رویکرد در نحوه استنباط احکام و قواعد عدالت از آیات سوره نساء به‌طور کامل مشهود است؛ به‌گونه‌ای که علامه طباطبایی بیشتر به تبیین مبانی نظری و فلسفی عدالت می‌پردازد، درحالی‌که فخر رازی بر جنبه‌های عملیاتی و کاربردی آن تأکید دارد (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۹، صص ۲۴۵-۲۶۰).

۲. اصل شورا و مشورت

در تفسیر المیزان، علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) با تأکید بر آیه ۸۳ سوره نساء که می‌فرماید: «وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ»، مشورت را

به‌عنوان یک اصل بنیادین در نظام حکمرانی مطرح می‌کند و تصریح می‌نماید که مشاوران باید دارای دو شرط اساسی باشند: علم به اصول و عدالت در عمل. علامه می‌گوید: «فالاستنباط يتوقف على أمرين: العلم بالأصول والعدالة في العمل» (ج ۴، ص ۵۵۵). وی همچنین مفهوم «اولی الامر» را این‌گونه تبیین می‌کند که این افراد باید از «رجاحة العقل» و «حسن الاستنباط» برخوردار باشند و تنها با وجود احاطه به واقعیت و دوری از هوای نفس، استنباط صحیح امکان‌پذیر است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۵۵۵).

در تفسیر آیات ۵۸ و ۱۱۵ سوره نساء علامه (۱۴۱۷ ق) ارتباط میان امانت‌داری و مشورت را با تأکید بر آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» چنین شرح می‌دهد که مشورت، امانتی علمی و عملی است که باید به اهل آن سپرده شود (ج ۴، ص ۵۵۵). از نظر علامه، مشورت تنها توصیه اخلاقی نیست بلکه یک ضرورت کارکردی است که با ایجاد تعادل میان آراء مختلف و بهره‌گیری از خرد جمعی، به تصمیم‌گیری‌های صحیح‌تر و کارآمدتر در نظام حکمرانی منجر می‌شود. ایشان با استناد به آیه «وَسَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران: ۱۵۹) تأکید می‌کند که مشورت واجب، و از ارکان نظام حکومتی است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۵۵۵). علامه طباطبایی در این تحلیل، مشورت را نه فقط یک روش انتخابی یا توصیه‌ای، بلکه یک اصل راهبردی و ضروری در نظام حکمرانی می‌داند که نقش مهمی در جلوگیری از استبداد رأی و تضمین مشارکت خرد جمعی دارد. وی با بررسی دقیق آیات مرتبط، نشان می‌دهد که مشورت باید توسط افرادی انجام شود که هم دانش و آگاهی کافی دارند و هم عدالت و بی‌طرفی در عمل را رعایت می‌کنند. این دو شرط، پایه‌های استنباط و تصمیم‌گیری صحیح را شکل می‌دهند. همچنین، علامه مشورت را به عنوان امانتی می‌بیند که باید به اهلیش سپرده شود و این امر، تضمینی است برای حفظ عدالت و کارآمدی در حکومت. در نهایت، مشورت به‌عنوان یک واجب دینی و یک سازوکار عملی، زمینه‌ساز حکمرانی عادلانه و متوازن است.

در تفسیر کبیر، فخر رازی (۱۴۲۰ ق) با رویکردی جامع و کلامی به تحلیل آیه ۸۳ سوره نساء می‌پردازد و مشورت را به‌عنوان یک ضرورت دوگانه، هم عقلی و هم شرعی، معرفی می‌کند. وی در شرح این آیه می‌نویسد: «وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَىٰ أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَ الَّذِينَ يُسْتَبِطُونَ مِنْهُمْ» نشان‌دهنده اهمیت نقش اهل خبره و متخصصان در استنباط مسائل حکومتی است و مشورت را نه صرفاً یک ابزار مدیریتی بلکه یک اصل بنیادین در ساختار حکمرانی می‌داند که کیفیت تصمیم‌گیری‌ها را افزایش داده و خطاهای احتمالی را کاهش

۱. به ترتیب: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا»؛ ترجمه: خدا قاطعانه به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانش بازگردانید و هنگامی که میان مردم داوری می‌کنید، به عدالت داوری کنید. یقیناً [فرمان بازگردانیدن امانت و عدالت در داوری] نیکو چیزی است که خدا شما را به آن موعظه می‌کند؛ بی تردید خدا همواره شنوا و بیناست. «وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصَلِّهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا»؛ ترجمه: و هر کس بعد از آنکه [راه] هدایت برایش روشن و آشکار شد، با پیامبر مخالفت و دشمنی کند و از راهی جز راه مؤمنان پیروی نماید، او را به همان‌سو که رو کرده واکذاریم، و به دوزخ درآوریم؛ و آن بد بازگشت گاهی است.

می‌دهد» (ج ۱۰، ص ۱۶۷ و ۱۸۹). فخر رازی (۱۴۲۰ ق) تأکید می‌کند که مشورت در حکومت، هم به لحاظ عقلانی و هم از نظر شرعی واجب است و با اشاره به مفهوم «استنباط» در آیه ۸۳، نشان می‌دهد که قرآن کریم با تأکید بر نقش اهل خبره، یک الگوی عملی برای بهره‌گیری از خرد جمعی در تصمیم‌گیری‌های حکومتی ارائه کرده است (ج ۱۰، ص ۱۸۹). وی همچنین می‌نویسد: «الاستنباط لا یتم إلا بوجود العلم والعدل، والرجال الذین یملکون هذه الصفات هم أولى الأمر» (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۱۶۷). این عبارت‌ها نشان می‌دهد که فخر رازی مشورت را امری ضروری می‌داند که باید توسط افراد آگاه، عادل و متخصص انجام شود تا حکمرانی به صورت صحیح و مشروع تحقق یابد. فخر رازی در تفسیر کبیر، مشورت را نه تنها یک توصیه یا ابزار مدیریتی، بلکه یک اصل اساسی و واجب در نظام حکومتی معرفی می‌کند که هم از نظر عقل و هم از نظر شرع تأیید شده است. وی با تحلیل دقیق آیه ۸۳ سوره نساء نقش اهل خبره و متخصصان را در فرایند تصمیم‌گیری برجسته می‌سازد و مشورت را به‌عنوان راهکاری عملی برای افزایش کیفیت تصمیم‌گیری‌ها و کاهش خطاها می‌بیند. این دیدگاه، مکمل و در عین حال متفاوت با نگاه علامه طباطبایی است که بیشتر بر جنبه‌های نظری و فلسفی تأکید دارد. فخر رازی با تأکید بر ضرورت علم و عدالت در مشاوران، چارچوبی عملی و کاربردی برای بهره‌گیری از خرد جمعی در حکمرانی ارائه می‌دهد.

در بحث حدود و شرایط مشورت، علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) با استناد به آیه ۱۱۵ سوره نساء چارچوب مشخص و دقیقی برای مشورت در حکمرانی ارائه می‌دهد (ج ۴، ص ۴۳۰). ایشان با تأکید بر لزوم انطباق مشورت با اصول و ارزش‌های اسلامی، مرزهای روشنی برای این اصل ترسیم می‌کند و تصریح می‌کند که مشورت نمی‌تواند و نباید در تعارض با احکام قطعی شریعت قرار گیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۲۷۸). علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) در میزان با تصریح به اینکه «المشیر یجب أن یكون خبيراً أميناً» (ج ۴، ص ۴۳۵)، سه شرط اساسی تخصص، امانت‌داری و تقوا را به‌عنوان مبانی نظری مشورت مطرح می‌کند. در مقابل، فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در التفسیر الکبیر با عبارت «لا غنی للحاکم عن المشورة العملية» (ج ۱۰، ص ۱۹۲)، معیارهای آگاهی عملی، تجربه میدانی و حسن نیت را به‌عنوان پیش‌شرط‌های اجرایی برمی‌شمارد.

این تفاوت نگرش از اختلاف روش‌شناختی آنان نشأت می‌گیرد؛ در حالی که علامه با رویکرد تفسیری حقوقی-اجتماعی به تحلیل آیات می‌پردازد، فخر رازی با روش فلسفی-سیاسی به تبیین کارکردهای حکمرانی می‌پردازد. علامه طباطبایی و فخر رازی هر دو به اصل شورا در حکمرانی توجه داشته‌اند؛ اما از منظرهای متفاوتی به آن پرداخته‌اند. علامه طباطبایی با رویکردی فلسفی و اجتماعی، شورا را اصلی فراگیر و بنیادین می‌داند که در تمامی سطوح حکمرانی از روابط فردی تا تصمیم‌گیری‌های کلان نقش اساسی

دارد و آن را وسیله‌ای برای تحقق عدالت و مصلحت عمومی می‌شمارد. این دیدگاه بر اساس تحلیل دقیق آیات سوره نساء شکل گرفته است. در مقابل، فخر رازی با رویکردی فقهی و کلامی، بر جنبه‌های عملی و اجرایی شورا تأکید دارد و با استناد به آیات مختلف سوره نساء راهکارهای عینی و کاربردی برای پیاده‌سازی اصل مشورت در نظام حکمرانی ارائه می‌دهد. از نظر جوادی آملی، تلفیق این دو نگرش فلسفی-اجتماعی و فقهی-کلامی می‌تواند الگویی جامع و کارآمد برای به‌کارگیری اصل شورا در نظام‌های حکمرانی معاصر فراهم کند. این ترکیب، هم عمق فلسفی و هم کاربردی بودن شورا را در ساختار حکمرانی معاصر تضمین می‌کند و به تحقق عدالت و مصلحت عمومی کمک می‌نماید.

۳. اصل امانت‌داری در حکمرانی

علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) با تمرکز بر آیه ۵۸ سوره نساء امانت را مفهومی فراگیر می‌داند که شامل تمام مسئولیت‌های الهی و اجتماعی حاکمان است. ایشان می‌گوید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء: ۵۸) نشان‌دهنده این است که امانت، تنها حفظ اموال نیست بلکه مجموعه‌ای از مسئولیت‌ها مانند حفظ حقوق مردم، رعایت عدالت و پاسخگویی در برابر جامعه را در بر می‌گیرد (ج ۴، ص ۳۷۲). علامه با بهره‌گیری از روش تفسیر قرآن به قرآن، آیات ۱۳۵ و ۱۳۶ همین سوره را نیز به کار می‌گیرد تا پیوند عمیق میان امانت‌داری و عدالت را نشان دهد و معتقد است تحقق عدالت اجتماعی در حکمرانی، مستلزم امانت‌داری است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۳۸۹) مصباح یزدی (۱۳۹۱) این نگرش جامع علامه را نقطه قوت تفسیر ایشان می‌داند و بر اهمیت آن تأکید می‌کند (ص ۲۴۵؛ رضوانی، ۱۳۹۸، ص ۸۹).

از سوی دیگر، فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در تفسیر کبیر، با تحلیل آیه ۵۸ سوره نساء امانت را شامل تمام مسئولیت‌های حاکمان می‌شمارد و آن را رکن اساسی حکمرانی معرفی می‌کند (ج ۱۰، ص ۱۴۲). جوادی آملی (۱۳۸۹) با استناد به تفاسیر هر دو مفسر، بر جامعیت مفهوم امانت تأکید کرده و معتقد است، تلفیق این دیدگاه‌ها تصویری کامل از جایگاه امانت در حکمرانی اسلامی ارائه می‌دهد (ص ۲۵۶) در تبیین رابطه امانت‌داری و مسئولیت‌پذیری، علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) با استناد به آیات ۵۸ و ۵۹ سوره نساء تأکید می‌کند که امانت و مسئولیت‌پذیری دو روی یک سکه‌اند و حاکمان باید قدرت را امانتی الهی بدانند که در برابر آن مسئول‌اند. وی با روش تفسیر قرآن به قرآن نشان می‌دهد که آیات مختلف این سوره، از جمله آیه ۵۹ که به اطاعت از اولی الامر اشاره دارد، هم‌افزایی دارند و مشروعیت حاکمان را منوط به رعایت امانت می‌داند (ج ۴، صص ۳۸۵، ۳۹۲). جوادی آملی (۱۳۸۹) نیز بر عمق این نگرش تأکید کرده و آن را الگویی برای حکمرانی معاصر می‌داند (ص ۲۸۷). فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در تفسیر کبیر خود، با تمرکز مستقیم بر آیه ۵۸ سوره نساء که

می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا» (نساء: ۵۸)، تحلیلی جامع و چندلایه از مفهوم امانت ارائه می‌دهد. وی در شرح واژه «امانات» می‌نویسد: «الامانة تشمل كل ما يلقي إليك من حقوق الناس، سواء كانت أموالاً أو أمانة في الحكم والعدل» (ج ۱۰، ص ۱۶۳).

از نظر فخر رازی (۱۴۲۰ ق)، امانت در حکمرانی سه بعد اساسی دارد: حفظ حقوق مردم، رعایت عدالت در قضاوت و توزیع منابع، و پاسخگویی در برابر خداوند و مردم. وی با استناد به روایتی از پیامبر اکرم (ص) که فرموده‌اند: «الامانة حق الله في خلقه» (ج ۱۰، ص ۱۶۵)، تأکید می‌کند که امانت‌داری نه تنها وظیفه‌ای شرعی بلکه ضرورتی عقلی است که بقای نظام حکومتی به آن وابسته است. همچنین، فخر رازی (۱۴۲۰ ق) با تحلیل کلمات «أداء الأمانات» و «الحکم بالعدل» در این آیه، نشان می‌دهد که این دو مفهوم به هم پیوسته و اساس حکمرانی مشروع و کارآمد هستند (ج ۱۰، صص ۱۵۶-۱۶۵). در تحلیل این دیدگاه، جوادی آملی (۱۳۸۹) می‌نویسد: «نگاه فخر رازی به امانت، با تأکید بر ابعاد متعدد آن، مکمل دیدگاه علامه طباطبایی است و با بهره‌گیری از روایات و تحلیل‌های عقلی، تصویری جامع از نقش امانت در حکمرانی اسلامی ارائه می‌دهد» (ص ۲۶۵).

در بررسی تطبیقی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی پیرامون مفهوم امانت و جایگاه آن در ساختاری، می‌توان به وجوه اشتراک و تمایز توجهی دست پیدا کرد. هر دو مفسر با استناد به آیه ۵۸ سوره نساء امانت را مفهومی و چندبُعدی می‌شناسند که نقش بنیادینی در تضمین سلامت و کارآمدی نظام حکومتی ایفا می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۳۹۵، فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۱۶۸). علامه طباطبایی با رویکردی اجتماعی و فلسفی، بر ارتباط تنگاتنگ با شرایط اجتماعی جامعه تأکید می‌کند و آن را برای تحقق عدالت ضروری می‌داند؛ در حالی که فخر رازی با جنبه‌های فقهی و بر مبنای شناسایی‌سازی و نهادینه‌سازی امانت در ساختارهای حکومتی مورد بررسی قرار می‌گیرد. مصباح یزدی (۱۳۹۱) این تفاوت را ناشی از زمینه‌های تاریخی و فرهنگی متفاوت دو مفسر می‌داند و معتقد است که این تفاوت دیدگاه‌ها می‌تواند به تفسیر ما از مفهوم امانت در حکمرانی اسلامی کمک شایانی باشد (ص ۲۶۷).

همچنین، جوادی آملی (۱۳۸۹) با مکمل بودن این دو نگرش، معتقد است که این دیدگاه‌ها را می‌توان الگویی جامع و کارآمد برای حکمرانی مطلوب در شرایط معاصر ارائه کرد (ص ۲۸۹). از منظر روش‌شناسی، علامه طباطبایی با بهره‌گیری از روش تفسیر قرآن به قرآن و رویکردی فلسفی-اجتماعی، امانت‌داری را اصلی فراگیر در تمامی سطوح حکمرانی می‌داند و با استناد به آیات متعدد سوره نساء به‌ویژه آیات ۵۸، ۵۹ و ۱۳۵، آن را مبنای مشروعیت حکومت و ضامن تحقق عدالت اجتماعی معرفی می‌کند. در مقابل، فخر رازی با رویکردی

فقهی-کلامی و تأکید بر جنبه‌های کاربردی، با تحلیل دقیق آیات سوره نساء راهکارهای عینی و عملی برای تحقق امانت‌داری در نظام حکومتی ارائه می‌دهد و بر اهمیت نهادینه‌سازی این اصل در ساختارهای حکومتی تأکید می‌ورزد (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۱۷۸).

مطهری در بررسی این تفاوت‌ها معتقد است که تلفیق رویکرد فلسفی-اجتماعی علامه طباطبایی و رویکرد فقهی-عملی فخر رازی، می‌تواند چارچوبی جامع و منسجم برای تحقق امانت‌داری در نظام‌های حکمرانی معاصر فراهم آورد (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰، ص ۳۴؛ مطهری، ۱۳۷۸، ص ۲۶۷).

۴. اصل رعایت مصلحت عمومی

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، با رویکردی فلسفی-اجتماعی و براساس روش تفسیر قرآن به قرآن، مفهوم مصلحت عمومی را در آیات ۵۸، ۵۹ و ۱۱۴ سوره نساء به صورت دقیق و نظام‌مند بررسی می‌کند. ایشان مصلحت را مفهومی جامع می‌داند که تمامی ابعاد فردی و جمعی زندگی را در برمی‌گیرد و آن را با مفاهیمی چون «المعروف» و «الإصلاح» در آیه ۱۱۴ مرتبط می‌سازد. علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) تأکید می‌کند که مصلحت در قرآن محدود به منفعت شخصی یا گروهی نیست؛ بلکه هدف آن اصلاح و بهبود کل جامعه و تحقق عدالت اجتماعی است (ج ۴، صص ۴۱۲-۴۱۵). وی با تحلیل دقیق واژگان کلیدی و پیوند دادن آن‌ها به سایر آیات مرتبط، چارچوبی نظری ارائه می‌دهد که مصلحت را به عنوان محور تحقق عدالت و اصلاح در نظام حکمرانی معرفی می‌کند.

در مقابل، فخر رازی (۱۴۲۰ ق)، با رویکردی فقهی-کلامی، بیشتر بر جنبه‌های عملی و کاربردی مصلحت در ساختار حکمرانی تمرکز دارد. او با تحلیل آیه ۵۸ سوره نساء که به موضوع امانت‌داری و عدالت پرداخته است، مصلحت عمومی را در گرو رعایت این دو اصل می‌داند و تأکید می‌کند که بدون امانت و عدالت، تحقق مصلحت در نظام حکومتی امکان‌پذیر نیست (ج ۱۰، ص ۲۰۰). همچنین، فخر رازی با استناد به آیه ۵۹ و روایات مرتبط، معیارهای عینی و شرعی برای تشخیص و اعمال مصلحت در تصمیم‌های حکومتی ارائه می‌دهد و بر ضرورت انطباق مصلحت با احکام شرعی و شرایط زمانی و مکانی تأکید می‌ورزد.

علامه طباطبایی مصلحت را در قالبی فلسفی و اجتماعی و به عنوان چارچوبی کلان برای اصلاح و عدالت می‌نگرد، در حالی که فخر رازی بر جنبه‌های عملی و فقهی مصلحت تأکید دارد و راهکارهای مشخصی برای تحقق آن در ساختار حکومت ارائه می‌کند. این دو رویکرد، اگرچه از حیث روش‌شناسی و تأکید محتوایی متفاوت‌اند؛ اما مکمل یکدیگر بوده و در کنار هم می‌توانند فهمی جامع و کاربردی از مصلحت در حکمرانی اسلامی فراهم آورند.

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، با رویکردی جامع‌نگر و با تکیه بر روش تفسیر قرآن به قرآن، به تبیین مفهوم مصلحت در سوره نساء می‌پردازد. ایشان با تحلیل دقیق آیه ۱۱۴ این سوره که می‌فرماید: «لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ»، مصلحت را مفهومی فراتر از منافع فردی و در پیوند با خیر جمعی تعریف می‌کند. وی با استناد به سیاق آیات و ارتباط معنایی آن‌ها، نشان می‌دهد که مصلحت در نگاه قرآنی، مفهومی پویا و متناسب با شرایط زمانی و مکانی است که باید در چارچوب اصول ثابت شریعت مورد توجه قرار گیرد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۲۴۵).

جوادی آملی (۱۳۸۹) در تحلیل این دیدگاه، تأکید می‌کند که علامه با بهره‌گیری از روش تفسیر قرآن به قرآن، پیوند عمیقی میان مفهوم مصلحت و سایر آموزه‌های قرآنی برقرار می‌سازد و با استناد به آیات متعدد سوره نساء نشان می‌دهد که چگونه مصلحت عمومی در پیوند با مفاهیمی چون عدالت، امانت و تقوا معنا می‌یابد (ص ۳۱۲). مصباح یزدی (۱۳۹۱) در تحلیل رویکرد علامه، بر اهمیت درک صحیح از رابطه متقابل مصلحت با سایر مفاهیم قرآنی تأکید می‌ورزد و یادآور می‌شود که فهم مصلحت در سوره نساء نیازمند درک جامع از نظام معرفتی قرآن است (ص ۲۳۴).

همچنین علامه با بررسی آیات دیگر سوره نساء به‌ویژه آیات ۱۳۵ و ۱۳۶، نشان می‌دهد که مصلحت عمومی در نگاه قرآن، مفهومی است که با عدالت اجتماعی و حقوق عمومی پیوندی ناگسستنی دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۲۶۷).

علامه طباطبایی در تحلیل نسبت مصلحت با سایر اصول حکمرانی در سوره نساء رویکردی نظام‌مند اتخاذ می‌کند. ایشان با تحلیل آیات ۵۸ و ۵۹ این سوره، پیوند معناداری میان مصلحت، عدالت و امانت‌داری برقرار می‌سازد و استدلال می‌کند که تحقق مصلحت عمومی بدون رعایت این اصول امکان‌پذیر نیست. علامه (۱۴۱۷ ق) با استناد به آیه ۵۸ که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ»، نشان می‌دهد که چگونه مصلحت عمومی در گرو رعایت عدالت و امانت‌داری است (ج ۴، ص ۳۷۸).

مطهری در تحلیل این رویکرد، معتقد است که نگاه جامع علامه به مصلحت در سوره نساء راهگشای بسیاری از چالش‌های معاصر در حوزه حکمرانی است و می‌تواند الگویی برای درک صحیح از رابطه متقابل اصول حکمرانی فراهم آورد (مطهری، ۱۳۸۵، ص ۲۸۷). جوادی آملی (۱۳۸۹) نیز با تأکید بر اهمیت این نگاه نظام‌مند، استدلال می‌کند که درک صحیح از نسبت مصلحت با سایر اصول حکمرانی در سوره نساء می‌تواند به ارائه الگویی کارآمد برای حکمرانی اسلامی بیانجامد (ص ۳۲۴). علامه (۱۴۱۷ ق)

در ادامه تحلیل خود، با استناد به آیات ۱۰۵ تا ۱۱۳ سوره نساء چارچوبی مفهومی برای درک رابطه میان مصلحت عمومی و عدالت اجتماعی ترسیم می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه این دو مفهوم در یک رابطه دوسویه، یکدیگر را تقویت می‌کنند (ج ۴، ص ۳۸۹).

فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در تفسیر کبیر، با رویکردی تلفیقی از تحلیل‌های لغوی، کلامی و فقهی، مفهوم مصلحت را در آیه ۱۱۴ سوره نساء به‌عنوان یک مفهوم چندلایه و بنیادین در نظام حکمرانی بررسی می‌کند. وی می‌نویسد: «المصلحة في هذا الموضع تشمل حفظ الحقوق»؛ ترجمه: مصلحت در این مقام شامل حفظ حقوق است (ج ۱۰، ص ۱۶۷-۱۷۸). فخر رازی با تحلیل دقیق واژه «مصلحة» و ارتباط آن با آیات دیگر سوره نساء نشان می‌دهد که مصلحت عمومی نه تنها به حفظ منافع فردی بلکه به تضمین عدالت اجتماعی، امانت‌داری و تقوای حاکمان گره‌خورده است.

به‌عنوان نمونه، در تفسیر آیه ۱۱۴ می‌گوید: «وَإِنْ تُخَفُوا الشَّهَادَةَ أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا» (نساء: ۱۱۴) نشان‌دهنده ضرورت تقوا و امانت‌داری در اجرای عدالت است که از ارکان مصلحت حکومتی محسوب می‌شود (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، صص ۱۷۸-۱۸۲). وی همچنین با استناد به روایات معتبر، تأکید می‌کند که رعایت مصلحت در حکمرانی، وظیفه‌ای شرعی و در عین حال ضرورتی عقلی است که بقای نظام سیاسی و اجتماعی را تضمین می‌کند (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۱۸۲). مصلحت در تفسیر فخر رازی به‌صورت عملی در سه لایه اصلی تبلور می‌یابد:

الف) حفظ عدالت: اجرای قسط و انصاف در داوری‌ها و توزیع منابع که زمینه‌ساز رضایت عمومی و ثبات اجتماعی است.

ب) امانت‌داری: امانت‌داری حاکمان در حفظ حقوق مردم و رعایت قوانین الهی به‌عنوان پشتوانه مشروعیت حکومتی.

ج) تقوا: رعایت تقوای الهی در تصمیم‌گیری‌ها و رفتارهای حکومتی که مانع از فساد و ستم می‌شود. این سه لایه در کنار هم، چارچوبی عملیاتی برای تحقق مصلحت در حکمرانی اسلامی فراهم می‌آورند. (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، صص ۱۷۸-۱۸۲) هر دو مفسر با استناد مستقیم به آیه ۱۱۴ سوره نساء مصلحت را مفهومی فراگیر و چندبعدی می‌دانند که نقش کلیدی در نظام حکمرانی دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۲۴۵؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۱۶۷). علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) با رویکردی اجتماعی و فلسفی، مصلحت را در ارتباط تنگاتنگ با عدالت اجتماعی می‌بیند و معتقد است تحقق عدالت، شرط لازم برای تأمین مصلحت عمومی است (ج ۴، ص ۲۴۸). در مقابل، فخر رازی (۱۴۲۰ ق) با رویکردی فقهی و

عملی، بر جنبه‌های کاربردی مصلحت در ساختارهای حکومتی تأکید دارد و راهکارهای عینی برای نهادینه‌سازی آن ارائه می‌دهد (ج ۱۰، ص ۱۷۸).

باتوجه به تحلیل‌های فوق، مفهوم مصلحت در حکمرانی اسلامی دارای ابعاد چندگانه‌ای است که شامل عدالت، امانت و تقوا می‌شود و تحقق هر یک از این مؤلفه‌ها به پایداری و کارآمدی نظام حکومتی کمک می‌کند. دیدگاه علامه طباطبایی با تأکید بر جنبه‌های اجتماعی و فلسفی مصلحت، و رویکرد فخر رازی با تمرکز بر جنبه‌های فقهی و عملی، دوروی مکمل این مفهوم را نمایان می‌سازند. این دورویکرد در کنار هم، چارچوبی جامع برای فهم و تحقق مصلحت در حکمرانی معاصر (عبداللهی، ۱۴۰۳، ص ۱۰) فراهم می‌آورند. این تلفیق، ضمن حفظ اصالت متون تفسیری، امکان ارائه راهکارهای کاربردی و علمی برای بهبود نظام‌های حکومتی اسلامی را فراهم می‌کند.

جدول مقایسه‌ای مفهوم حکمرانی در نگاه علامه و فخر رازی

جدول تطبیقی زیر براساس شاخص‌های کلیدی «مبانی روش‌شناسی»، «نگرش به آیات سوره نساء»، «اصول بنیادین حکمرانی»، «تحلیل مفهومی و کارکردی»، «شرایط تحقق اصول»، «نسبت اصول با یکدیگر»، «نگرش به موانع»، و «کاربردپذیری در عصر معاصر» بین علامه طباطبایی و فخر رازی طراحی شده است. این جدول کمک می‌کند تا در یک نگاه، شباهت‌ها و تفاوت‌های رویکردی و محتوایی این دو مفسر را در حوزه حکمرانی اسلامی براساس آیات سوره نساء مشاهده کنید.

شاخص / مفسر	علامه طباطبایی (تفسیر المیزان)	فخر رازی (التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب)
روش‌شناسی تفسیر	تفسیر قرآن به قرآن؛ کشف شبکه معنایی آیات؛ منبع بر انسجام درونی متن قرآن؛ سیاق و قرائن تحلیلی؛ پرهیز از تفسیر به رأی.	ترکیبی بهره‌گیری از لغت، فقه، کلام، فلسفه و منطق؛ توجه به سیاق، روایات، عقل و بایسته‌ها تاریخی-اجتماعی؛ تحلیل چندلایه و طبیعی؛ استفاده از منابع اهل سنت و گاه منابع شیعی.
نگرش به آیات کلیدی	مطالعه بر آیات ۵۸ (عدالت و امانت)، ۵۹ (شورا و اطاعت از اولی الامر)، ۱۱۴ (مصلحت و اصلاح). لایه‌های مفهومی و پیوند اصول؛ تحلیل واژگان کلیدی مانند «عدل»، «امانت»، «شورا» و «اصلاح».	تحلیل سیاق آیات ۵۸ و ۵۹؛ بررسی تطبیقی با سایر آیات؛ تحلیل واژگان و ارتباط با روایات؛ طرح پرسش‌های کلامی و پاسخ به شبهات.

اصل عدالت	عدالت را رکن مشروعیت و بقای نظام اسلامی می‌داند. عدالت اجتماعی، حقوقی و اقتصادی را لازمه حکمرانی قرآنی می‌شمارد. عدالت را شرط امانت‌داری و مشروعیت حاکمیت می‌داند (آیه ۵۸).	عدالت را لازمه قضاوت و حکومت می‌داند. بر عدالت اجرایی و رعایت انصاف در توزیع منابع و داوری دارد؛ عدالت را ضامن بقای جامعه و رفع نزاع می‌داند.
اصل شورا و مشورت	شورا را اصل بنیادین تصمیم‌گیری و مشارکت اجتماعی می‌دانند. شورا را ضامن مشروعیت و عقلانیت نظام حکمرانی معرفی می‌کند. بر پیوند شورا با ولایت و اطاعت از اولی الامر شورای دارد (آیه ۵۹).	شورا را ابزار تحقق مصلحت عمومی و رفع تنش‌های اجتماعی می‌داند. بر ضرورت بررسی با اهل علم و تجربه می‌ورزد؛ شورا را مقدمه تحقق عدالت و امانت می‌داند. تحلیل فقهی شورا.
اصل امانت‌داری	امانت را مفهومی فراگیر شامل مسئولیت‌های الهی، اجتماعی و سیاسی می‌داند؛ پیوند وثیق امانت با عدالت و پاسخگویی؛ امانت‌داری را شرط مشروعیت و بقای قدرت می‌داند (آیه ۵۸)؛ امانت را شامل قدرت، مال، رأی و اسرار می‌داند.	امانت را شرط تصدی مناصب حکومتی می‌داند؛ حفاظت از حقوق عمومی و بیت‌المال و رعایت مصالح امت را از مصادیق امانت معرفی می‌کند؛ امانت‌داری را وظیفه شرعی و عقلی حاکم می‌داند.
اصل مسئولیت‌پذیری	مسئولیت‌پذیری را لازمه قدرت و حکمرانی می‌داند؛ پاسخگویی در برابر خدا و مردم؛ پیوند مسئولیت با امانت و عدالت؛ مسئولیت‌پذیری را شرط بقای جامعه و رشد معنوی می‌داند.	مسئولیت‌پذیری را وظیفه شرعی و عقلی حاکمان می‌داند؛ پاسخگویی به مردم و رعایت مصالح عمومی را اصل اساسی در حکمرانی می‌شمارد؛ مسئولیت را ناظر بر تصمیم‌گیری، اجرا و نظارت می‌داند.
اصل مصلحت	مصلحت را مفهومی فراگیر و در پیوند با عدالت، معروف و اصلاح می‌داند (آیه ۱۱۴)؛ مصلحت را در چارچوب شریعت و اخلاق اسلامی معنا می‌کند؛ مصلحت را شرط پویایی نظام حکومتی می‌داند.	مصلحت را به عنوان ضرورت عقلی و شرعی در حکمرانی معرفی می‌کند؛ تحقق مصلحت را منوط به رعایت عدالت، امانت و شورا می‌داند؛ به معیارهای عینی و فقهی برای تشخیص مصلحت توجه دارد.

نتیجه‌گیری

مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی درباره مفهوم حکمرانی اسلامی با تمرکز بر آیات ۵۸، ۵۹ و ۱۳۵ سوره نساء نشان می‌دهد که قرآن کریم، به‌ویژه در این سوره، چارچوبی جامع و نظام‌مند برای حکمرانی ارائه می‌دهد که قابلیت پاسخگویی به نیازهای جوامع اسلامی در سطوح مختلف تاریخی و معاصر را دارد. تحلیل‌های این دو مفسر برجسته، با وجود تفاوت‌های روش‌شناختی و زمینه‌ای، بر اصول بنیادینی تأکید دارد که می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای بازاندیشی و بازسازی نظریه حکمرانی اسلامی در عصر حاضر مورد

توجه قرار گیرد. براساس یافته‌های این پژوهش، چهار اصل کلیدی عدالت، شورا و مشورت، امانت‌داری و مسئولیت‌پذیری، محورهای اصلی حکمرانی مطلوب در سوره نساء را تشکیل می‌دهند.

علامه طباطبایی با رویکرد درون‌متنی و نظام‌مند، این اصول را از بطن روابط معنایی آیات استخراج کرده و بر پیوند درونی و شبکه‌ای آن‌ها تأکید می‌کند. وی عدالت را نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه اساس مشروعیت و بقای نظام سیاسی می‌داند و آن را با امانت‌داری، رعایت مصالح عمومی و حفظ حقوق مردم گره می‌زند. شورا و مشورت در نگاه او، ضامن عقلانیت و مشارکت جمعی در تصمیم‌گیری‌های حکومتی است و مسئولیت‌پذیری، شرط پاسخگویی حاکمان در برابر خدا و مردم تلقی می‌شود.

در مقابل، فخر رازی با رویکردی جامع‌نگر و ترکیبی، اصول حکمرانی را با بهره‌گیری از منابع فقهی، کلامی، فلسفی و تجربی تبیین می‌کند. او عدالت را رکن اساسی قضاوت و حکومت می‌داند و بر جنبه‌های اجرایی و حقوقی آن تأکید دارد. شورا و مشورت را ابزار تحقق مصلحت عمومی و پیشگیری از استبداد می‌داند و امانت‌داری را شرط تصدی مناصب حکومتی و حفاظت از حقوق عمومی معرفی می‌کند. مسئولیت‌پذیری نیز در نگاه او، وظیفه‌ای شرعی و عقلی است که باید در تمامی سطوح حکمرانی رعایت شود.

مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که این دو مفسر، با وجود تفاوت‌های مذهبی، تاریخی و روشی، در اصول بنیادین حکمرانی اشتراک نظر دارند. هر دو بر ضرورت تحقق عدالت، امانت‌داری، شورا و مسئولیت‌پذیری به‌عنوان ارکان حکمرانی تأکید می‌کنند و این اصول را مکمل و مشروط به یکدیگر می‌دانند. با این حال، تفاوت‌ها در نحوه استنباط، تفسیر و کاربرد این اصول، ظرفیت‌های متنوعی را برای پاسخگویی به مسائل نوپدید حکمرانی در جهان اسلام فراهم می‌آورد.

برآیند این پژوهش آن است که مدل حکمرانی قرآنی، همان‌گونه که در تفسیر المیزان و التفسیر الکبیر تبیین شده، از انعطاف و ظرفیت بالایی برای تطبیق با شرایط متغیر اجتماعی برخوردار است. این مدل، ضمن حفظ اصول ثابت دینی، قابلیت ارائه راهکارهای عملی برای تحقق حکمرانی مطلوب در جهان معاصر را دارد.

تحلیل تطبیقی حاضر همچنین نشان می‌دهد که رویکردهای تفسیری متکثر، نه تنها به تعمیق فهم ما از آموزه‌های قرآنی کمک می‌کند؛ بلکه می‌تواند مبنایی برای گفت‌وگوی بین‌مذهبی، توسعه نظریه‌های بومی حکمرانی و حل چالش‌های نوظهور در جوامع اسلامی باشد. این پژوهش با پر کردن خلأ مطالعات تطبیقی در حوزه حکمرانی قرآنی، الگویی روشمند برای تحلیل و نقد سایر تفاسیر و مکاتب اسلامی ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که بازخوانی میراث تفسیری، می‌تواند راهگشای مسائل پیچیده حکمرانی در جهان اسلام امروز باشد.

پیشنهاد‌های پژوهش

مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی در باب حکمرانی نشان می‌دهد که برای رسیدن به الگویی کارآمد در عصر حاضر، نیازمند تلفیق رویکرد نظام‌مند و جامع‌نگر علامه با نگاه عمل‌گرایانه فخر رازی هستیم. در این راستا، پیشنهاد می‌شود پژوهشگران حوزه مطالعات قرآنی و علوم سیاسی، به تدوین الگویی تلفیقی از این دو رویکرد پردازند که هم از عمق نظری لازم برخوردار باشد و هم قابلیت پیاده‌سازی در نظام‌های سیاسی معاصر را داشته باشد. همچنین، ضروری است مطالعات بین‌رشته‌ای میان علوم قرآنی و علوم سیاسی تقویت شود تا بتوان از ظرفیت‌های هر دو حوزه برای تدوین نظریه‌های کاربردی حکمرانی بهره برد. در سطح عملی نیز پیشنهاد می‌شود نهادهای سیاست‌گذاری و مراکز پژوهشی، به تدوین شاخص‌های عملیاتی برای سنجش میزان تحقق اصول حکمرانی اسلامی در جوامع معاصر پردازند و با بهره‌گیری از تجربه‌های موفق کشورهای مختلف، الگوهای بومی و کارآمدی برای پیاده‌سازی این اصول طراحی کنند. در نهایت، توصیه می‌شود پژوهش‌های تطبیقی میان دیدگاه‌های مفسران شیعه و سنی در حوزه حکمرانی گسترش یابد تا از این طریق، زمینه برای گفت‌وگو و تعامل سازنده میان اندیشمندان مسلمان و تقریب مذاهب اسلامی در حوزه اندیشه سیاسی فراهم شود.

منابع

- قرآن کریم (مکارم شیرازی، مترجم). (۱۳۷۳). دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی. بابایی، علی‌اکبر. (۱۳۹۲). روش‌شناسی تفسیر المیزان. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۹). تاریخ تفسیر قرآن کریم. دانشگاه امام صادق (ع).
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). تسنیم. مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). ولایت فقیه: ولایت فقاهت و عدالت. مرکز نشر اسراء.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر). دار إحياء التراث العربی.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۹۰). منطق تفسیر قرآن. مرکز جهانی علوم اسلامی.
- رضوانی، علی‌اصغر. (۱۳۹۸). اندیشه سیاسی در اسلام معاصر. آستان قدس رضوی.
- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله. (۱۳۷۶). البرهان فی علوم القرآن. دار المعرفة.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۹۲). الفکر الخالد فی بیان العقائد. مؤسسه امام صادق (ع).
- سعیدی‌نژاد، هادی. (۱۳۹۷). تطبیق دیدگاه تفسیری علامه طباطبایی و فخر رازی در آیات مرتبط با حضرت زهرا (س). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی العالمیه.
- شاکر، محمدکاظم. (۱۳۹۶). مبانی و روش‌های تفسیر قرآن. مرکز جهانی علوم اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

- عبداللهی، محمداسماعیل. (۱۴۰۰). نور ایمان و عقل در حکمرانی. انتشارات مطالعات حکمی.
- عبداللهی، محمداسماعیل. (۱۴۰۲). نقش مجتهد مدیر در حکمرانی دینی: بررسی عنصر بنیادی در تعامل الهیات، مردم و حکومت. مجله فقه اجتماعی، (۲)۵، ۱۲۳-۱۴۵.
- عبداللهی، محمداسماعیل. (۱۴۰۳). نقش حکمرانی استانی در پایداری توسعه: پایه‌های رفاه، امنیت و معنویت. فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، (۳)۱۳، ۳۴۱-۳۵۶.
- عبداللهی، محمد اسماعیل. (۱۴۰۳). انگاره حکمرانی توحیدی و نقش آن در ارتقاء سرمایه اجتماعی. فصلنامه علمی گفتمان انقلاب اسلامی، (۱)۱، ۱-۲۲.
- فاکر میبدی، محمد. (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی روش تفسیری علامه طباطبایی و فخر رازی. پژوهش‌های قرآنی، (۳)۲۱، ۷۸-۹۵.
- کریمی‌نیا، مرتضی. (۱۳۹۸). پژوهش‌های قرآنی معاصر. هرمس.
- کمالی، علی. (۱۴۰۰). نظریه‌های سیاسی در اسلام. انتشارات دانشگاه تهران.
- محتسب، عبدالمجید. (۱۳۸۹). منهج التفسیر عند الفخر الرازی. دار الکتب العلمیة.
- محمدی، حسن. (۱۳۹۹). مبانی حکومت اسلامی. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- محمدی، رضا؛ رضایی، حسین؛ و کریمی، ناصر. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی مفهوم ولایت در سوره نساء از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی. مطالعات تفسیری، (۱)۹، ۵۶-۷۳.
- محمدی، علی. (۱۳۷۹). بررسی مسأله شفاعت از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱). نظریه سیاسی اسلام. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). آشنایی با علوم اسلامی. انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۵). مجموعه آثار. انتشارات صدرا.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۹). التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب. الجامعة الرضویة للعلوم الاسلامیة.
- مهدوی‌راد، محمدعلی. (۱۳۹۷). آفاق تفسیر. سخن.
- مؤدب، سید رضا. (۱۳۹۸). روش‌های تفسیر قرآن. انتشارات دانشگاه قم.
- میرباقری، سید محمد مهدی. (۱۳۹۰). نظام سیاسی اسلام. انتشارات فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۲). علامه طباطبایی در آینه اندیشه (حسین نصر، مترجم). دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- نصیری، علی. (۱۳۹۸). روش‌شناسی علوم قرآنی. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- Abu Zayd, N. H. (1990). *Mafhum al-Nass: Dirasa fi 'Ulum al-Qur'an [Concept of the Text: A Study in the Sciences of the Qur'an]. Al-Markaz al-Thaqafi al-'Arabi.*

-
- Isbah, F., Yuliana, R., & Herawati, N. (2023). Islamic corporate governance: A three decade bibliometric analysis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 14(3), 644-665.
- Kamali, M. H. (2018). *Crime and Punishment in Islamic Law: A Fresh Interpretation*. Oxford University Press.
- Mohamed, M. M. A. (2023). The Influence of the Muslim Brotherhood on Teaching Islam in American Universities. *Tashwirul Afkar*, 42(1), 89-118.
- Rippin, A. (2013). The Qur'an: Style and Syntax. In K. Allan (Ed.), *The Oxford Handbook of the History of Linguistics* (pp. 539-554). Oxford University Press.
- Saeed, A. (2006). *Interpreting the Qur'an: Towards a Contemporary Approach*. Routledge.
- Turabi, H. (1987). Principles of Governance, Freedom, and Responsibility in Islam. *Islamic Studies*, 26(4), 339-355